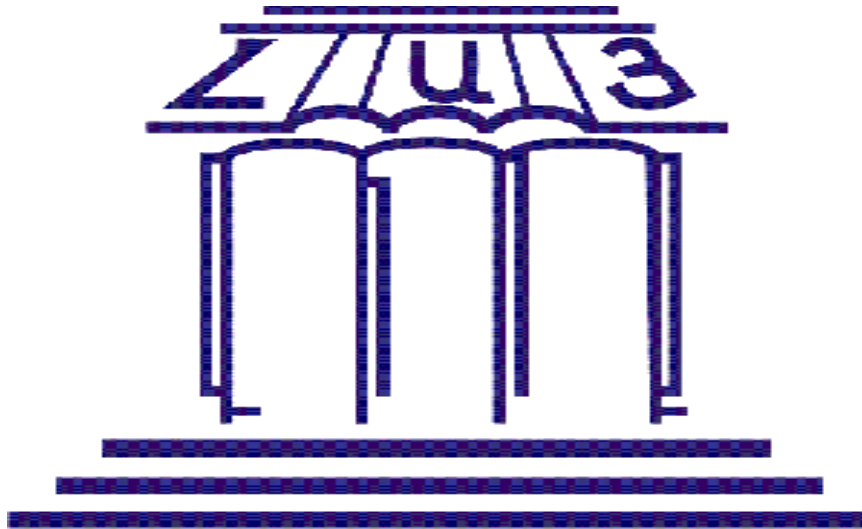

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

281.64

4-89

4362

Գրիգոր Լուսինյան/Գրիգոր
Եւ յոս

որդիւ

Թիֆլիս

1886

2010

ԳԻՏԱԿԱՆ
Գ-Գ

ԳՐԻԳՐԻ

ՀԱՌՍԱՆՈՐԻՉ

ԵՒ

Ի Ի Ր Ո Ր Դ Ի Ք Ը

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵՑ

Յովհաննէս Եղեամբեան

Գ ԼՆՆ Է 15 Կող.

1886

ՏՊԱՐԱՆ Լ. Գ. ԿՐԱՄԱՐԵՆԿՈ.

Ք Ի Ս Լ Ի Ս

281.67

7-89

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍՆԵՐՈՐԻՉ

ԵՒ

Ի Ի Ր Ո Ր Դ Ի Ք Ը

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵՑ

Յովհաննէս Եղևութեան.

1006
27246

Գինն է 15 կոպ.

1886

ՏՊԱՐԱՆ Լ. Գ. ԿՐԱՄԱՐԵՆԿՈ.

Թ Ի Ս Լ Ի Ս

Доз. цензурою 15-го Февраля 1886 г. Тифлисъ.

Типографія Л. Г. Крамаренко. Г. Тифлисъ.

Помѣщ. на Мухранск. ул. № 13.

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՆՈՐԻԶ *)

Սիրելի զաւակներս, այս անգամ ես կամենում եմ ձեզ պատմել մեր սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի պատմութիւնը: Այնպիսի մեծ բարերարութիւններ արած է Լուսաւորիչը մեր ազգին և եկեղեցուն, որ ամենայն հայ մարդ պարտաւոր է Հայր Բերի պէս լաւ իմանալ նորա պատմութիւնը: Ուրեմն դուք, սիրելիներս, լաւ լսեցէք ինչ որ պատմելու եմ ձեզ և աշխատեցէք այնպէս հաստատել ձեր մտքի մէջ, որ երբէք չը մոռանաք:

Ինչպէս լսած էք շատ անգամ, շատ հին ժամանակներում մեր Հայաստանի հարեանները միշտ առում և ներդաշնում են եղել մեր ազգը: Եւ ինչու այսպէս: Այն պատճառով որ մեր ազգը եղել է միշտ խելօք, աչքաբաց, միշտ սիրելի իւր հայրենիքը և թուրը ձեռքին չէ թողել, որքան կարողացել է, որ նոքա—հարեանները զային և ոտի տակ տրորէին մեր երկիրը: Այսպիսի անբարեմիտ հարեաններից աւելի շատ առել են մեզ, աւելի սաստիկ թշնամի եղել են մեր ազգի համար և աւելի ծանր վնասներ հասցրել են մեր ազգին և հայրենիքին պարսիկները: Բայց իւրեանց չար մտքերով և

*) Գրիգոր Լուսաւորչի և իւր որդոց կենսագրութիւնը մինք հանեցինք «Գարոց» մանկավարժական ամսագրի մանկական բաժնից, որը խմբագրում էր հանգուցեալ ծայրագոյն վարդապետ Բաստամեանցը: Ինչպէս ամբողջ մանկական բաժինը, նոյնպէս և այս՝ կազմում էր ինքը հանգուցեալ Բաստամեանցը:

ցանկութիւններով, իւրեանց անտանելի վնասներով պարսիկները բացել են մեր ազգի աչքը, ստիպել են նորան միշտ արթուն մնալ, միշտ քաջութեամբ պաշտպանել իւր երկիրը և եկեղեցին, և այս կողմից պարսիկները, թէև հակառակ իւրեանց կամքին, մեծ օգուտներ են տուել մեզ: Պարսիկների միւսնունքն թշնամութիւնը և չարամտութիւնը պատճառ տուեց, որ մեր սիրելի եկեղեցին, որը հաստատել էին սուրբ Թադէոս և Բարդուղիմէոս Առաքեալները, աւելի լաւ հաստատուեցաւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռքով:

— Պարսկաստանի թագաւոր Արտաշիւրը սաստիկ թշնամեցր Լայսաստանին և մանաւանդ մեր մեծ կամ առաջին Խոսրով թագաւորին: Եւ ահա ինչ պատճառով: Այս Արտաշիւրը սպանեց Պարսկաստանի Արտաւան Արշակունի թագաւորը և ինքը դարձաւ թագաւոր: Մեր Խոսրով մեծը, որը ազգաւ նոյնպէս Արշակունի էր և բարեկամ Արտաւանին, իմանալով այս՝ սկսեց յորդորել Պարսկաստանի նախարարները, որ նոքա դուրս անեն անօրէնութեամբ թագաւոր նստած Արտաշիւրը: Այս պատճառով ծագեցաւ մեծ ատելութիւն Արտաշիւրի և Խոսրովի մէջ և շարժուեցաւ սաստիկ պատերազմ, որը շարունակվում էր համարեա 25 տարի: Եւ որովհետեւ քաջ Խոսրովը և նորա քաջ զօրքը միշտ յաղթում էին Արտաշիւրին, նա՝ տեսնելով որ չէ կարող հանգիստ թագաւորել Պարսկաստանի վերայ, քանի որ կենդանի է Խոսրովը, որոշեց դաւաճանութեամբ ազատվիլ նորա ձեռքից: Նա մի անգամ իւր նախարարների ժողովի մէջ յայտնեց որ, ով ոք մի կերպով կսպանէ Լայոց Խոսրով թագաւորը, նորան ինքն Արտաշիւրը կտայ մեծամեծ պարգևներ և պատիւներ: Այս լսելով նախարարներից մէկը—Անակ Պահլաւունի—յանձնառու եղաւ կատարել թագաւորի չար ցանկութիւնը և խորամանկ կեղծաւորութեամբ փախչելով իւր բոլոր ընտանիքով

Պարսկաստանից, իբր հալածուած Արտաշիւրից և ապստամբուած նորա դէմ, գնաց Խոսրովի մօտ և մեծ սիրով ու պատուով ընդունուեցաւ նորա կողմից և բնակուեցաւ Վաղարշապատում: Այստեղ նորա կինը Ոգոհէ կամ Ռոգոհէ ծնեց 257 թուին Փրկչի մի գաւակ Գրիգոր անունով, որ յետոյ դարձաւ Լայոց ազգի Լուսաւորիչ:

Անակը՝ խորամանկութեամբ հաւատարիմ ձևանալով Խոսրովին և վայելելով նորա սէրը, մի օր թագաւորի որսորդութեան ժամանակ իւր եղբօր հետ միասին դաւաճանութեամբ սպանեցին նորան, եւ իրանք փախան: Լայոց ազգասէր նախարարները ընկան նոցա լետեկից և հասնելով նոցա Երասխ գետի մօտ՝ բռնեցին և ձգեցին նոցա գետի մէջ, ուրեւ խեղտուեցան չարաչար: Նախարարները և ժողովուրդը այն աստիճան զայրացել էին Անակի դաւաճանութեան վերայ, որ կամեցան կոտորել նորա բոլոր ընտանիքը: Բայց Աստուծոյ խնամքով սրի բերանից ազատ մնացին Անակի երկու որդիքը—Սուրէն, որը իւր դայեակը (ծծմայր) փախցրեց Պարսկաստան և Գրիգոր, որը իւր դայեակը փախցրեց Կասպագովկիայի Կեսարիա քաղաքը և այնտեղ մեծացնում էր զգուշութեամբ: Որովհետեւ ինքն Սոփիան, Գրիգորի դայեակը, քրիստոնեայ էր, ուստի և Գրիգորը կրթեց քրիստոնէական հաւատի մէջ, եւ երբ մեծացաւ՝ պսակեց մի Դաւիթ անունով մարդու աղջկայ հետ, որի անունը էր Մարիամ: Այս ամուսնութիւնից Գրիգորը ունեցաւ երկու տղայ—Վրթանէս և Արիստակէս:

Անիրաւ Արտաշիւրը, իմանալով Խոսրովի մահը, մեծ զօրքով եկաւ յարձակուեցաւ Լայսաստանի վերայ և աւերեց ու քարուքանդ արեց համարեա բոլոր երկիրը, իսկ Խոսրովի բոլոր ընտանիքը հրամայեց սրով կոտորել: Բայց Աստուծոյ ողորմութեամբ Խոսրովի երկու զաւակները, մի աղջիկ և մի տղայ, ազատ մնացին այս փորձանքից, որովհետեւ աղջիկը

Խոսքովի գուխտ անունով, փախցրեց Ամատունեաց Օտայ նախարարը և տարաւ Անի կամ Կամախ բերդը, և այնտեղ պահպանում էր նորան և մեծացնում էր մեծ խնամքով: Իսկ միւս զաւակը—Տրդատ անունով—փախցրեց Մանգակունի Արտաւազդ նախարարը և տարաւ նորան առաջ Կեսարիա, յետոյ Հռովմ, ուր մեծանալուց յետոյ Տրդատը եղաւ Հռովմայեցոց կայսեր պալատականներից մինը:

Գրիգոր Լուսաւորիչը, որը փայլում էր իւր պարկեշտութիւնով և քաղցր բարքով և զարդարուած էր Աստուծոյ շնորհքով, իմանալով իւր հօր, Անակի դաւաճանութիւնը Խոսքովի դէմ և այն վնասները և չարութիւնները, որը հասան այդ պատճառով նորա ընտանիքին և Հայաստանին, կամեցաւ մի կերպով քաւել իւր հօր յանցանքը, ուստի թողնելով իւր ընտանիքը Կեսարիայում, ինքը գնաց Հռովմ և ծառայ մտաւ Տրդատի մօտ, չը յայտնելով իւր ու և ում որդի լինելը: Նա այնպիսի հնազանդութեամբ և հաւատարմութեամբ ծառայում էր Տրդատին, որ շուտով սիրելի եղաւ նորան:

Տրդատը էր շատ քաջ երիտասարդ, վարժ և յաջողակ զէնք բանացնելու մէջ, կորովի և հմուտ ձի նստող, և աստիճան գուրս գալով կրկէսի մէջ միշտ յաղթող էր յանդիսանում ամենադժուար մարզմունքների և խաղերի մէջ: Շուտով Տրդատը մեծ անուն ստացաւ Հռովմում իւր զարմանալի քաջութիւններով, մանաւանդ երբ փառաւոր յաղթութիւն ունեցաւ Հռովմայեցւոց տէրութեան վերայ յարձակուած թշնամիների դէմ: Տրդատը իւր այս յաղթութիւնով այնչափ սիրելի եղաւ Գիւղեթիւանոս կայսրին, որ սա իմանալով Տրդատի պատմութիւնը և Հայոց թագաւորի որդի լինելը, իսկոյն թագ կապեց նորա գլխին և մեծ պատուով ու բազմաթիւ զօրքով ուղարկեց նորան Հայաստան 286 թուին Փրկչի:

Հայոց նախարարները և ժողովուրդը, որք ճնշուած հեծեծում էին Պարսկաստանի բարբարոս բռնակալութեան տակ, մեծ սիրով և պատուով ընդունեցին իւրեանց հօրազատ թագաւորը: Տրդատ՝ ուրախացած այսպիսի ընդունելութիւնից և յաջողութիւնից, հարկաւոր համարեց, իբրեւ կռապաշտ, շնորհակալութեան զոհ մատուցանել չաստուածներին, ուստի գնաց իւր զօրքով և ժողովրդի մեծ բազմութիւնով Եկեղեաց գաւառի Երիզա կամ Երզնկա աւանը, ուր կար Հայոց գլխաւոր չաստուածուհու, Անահիտի արձանը և մեհեանը (կռատուն): Այստեղ մեծ հանդէսներ կատարելու ժամանակ՝ Տրդատը հրամայեց իւր հաւատարիմ և սիրելի ծառայ Գրիգորին ծաղիկներից հիւսած պսակներ և փունջ երտանել նուիրել չաստուածուհուն իւր—Տրդատի կողմից: Բայց Գրիգոր Լուսաւորիչը, ինչպէս առաջ ասացի, մանկութիւնից մեծացած լինելով քրիստոնէական հաւատի մէջ և ինքն շատ ջերմեւանդ և հաստատ քրիստոնէայ, հրաժարուեցաւ կատարել թագաւորի հրամանը, ամենայն համարձակութեամբ յայտնելով՝ որ իբրեւ քրիստոնէայ պաշտում է ճշմարիտ Աստուածը և անշունչ կռուքերին երբեք երկրպագութիւն չի անի: Լսելով այսպիսի յանդուգն պատասխան իւր հաւատարիմ ու հնազանդ ծառայից, Տրդատը մնաց զարմացած և ապշած, և սաստիկ բարկանալով, հրամայեց կապել և բանտը դնել նորան:

Միւս օրը Տրդատը բերել տուեց Գրիգոր Լուսաւորիչը բանտից և սկսեց համոզել և հրամայել նորան, որ ուրանայ քրիստոնէութիւնը և պաշտէ կռուքերը, խոստանալով մեծամեծ պարգևներ: Բայց Գրիգոր Լուսաւորիչը վստահութեամբ մերժում էր թագաւորի խօսքերը, ցոյց էր տալիս կռապաշտութեան ստուրթիւնը և անպիտանութիւնը և գովաբանում էր քրիստոնէական հաւատը ինչպէս ճշմարիտ

Աստուծոյ Հաւատ: Տեսնելով որ խոստմունքներով և Հրամաններով Գրիգոր Լուսաւորիչը չէ ուրանում իւր Հաւատը, Տրդատը սաստիկ բարկացած Հրամայեց սարսափելի տանջանքներով չարչարել նորան: Տրդատի քարտուղար (ղրագիր) Ագաթանգեղոսը, որը իւր աչքով տեսել էր Գրիգոր Լուսաւորչի չարչարուիլը, նկարագրում է իւր պատմութեան մէջ տասն և երկու ամենասարսափելի չարչարանքներ: Դուք, սիրելիք, երբ ինքներդ կը կարգաք այդ չարչարանքների պատմութիւնը, կը դարմանաք թէ Գրիգոր Լուսաւորիչը ինչպէս կարողացել է դիմանալ նոցա և կենդանի մնալ: Իսկ այժմ ես կասեմ ձեզ, որ Ամենակարող Քրիստոս Աստուածը, որի քաղցր սիրոյ Համար Գրիգոր Լուսաւորիչը նահատակվում էր, տալիս էր նորան Համբերութիւն և զօրութիւն: Գրիգոր Լուսաւորիչը մէջ միայն չէր նեղանում, այլ որքան սաստկացնում էին նորա չարչարանքները, այնքան աւելանում էր նորա ջերմեռանդութիւնը և անդադար բարձր ձայնով փառաբանում էր իւր Արարչի անունը և զովում էր քրիստոնէական մաքուր և սուրբ Հաւատը:

Թագաւորը և նախարարները, ժողովուրդը և մանաւանդ անիրաւ գահիճները, որոնք այնպէս անզուլթ և կասաղած կերպով կատարում էին չարչարանքները, զարմանում էին Գրիգոր Լուսաւորչի այսպիսի Համբերութեան և կենդանի մնալու վերայ: Եւ երբ զայրացած Տրդատը յուսահատութեամբ մտածում էր Հնարել աւելի սարսափելի չարչարանքներ նորա Համար, իմացաւ որ նա իւր Հայր Խոսրով Թագաւորը սպանող Անակի որդին է: Այս պատճառով արգէն անհնարին կերպով բարկանալով Գրիգոր Լուսաւորչի վերայ, Տրդատը Հրամայեց կապած ոտներով և ձեռքերով տանել նորան Արտաշատ քաղաքը և ձգել այնտեղ եղած խոր փոսի մէջ: Այս փոսը, որը իւր սաստիկ խորութեան պատճա-

ռով կոչվում էր Խոր—Վիրապ, մի սարսափելի տեղ էր: Բոլորովին մութ և խոնաւ հօրը լի էր օձերով և կարիճներով, և այստեղ ձգում էին ամենածանր լանցաւորները, որ սովամահ լինէին և օձերի ու կարիճների կերակուր դառնային: Ահա այս սարսափելի Խոր—Վիրապի մէջ ձգեցին Գրիգոր Լուսաւորիչը: Բայց ամեն բան իւր բարձր աթոռից տեսնող մեծ Աստուածը տեսնում էր նորա նահատակութիւնը իւր Որդու՝ Քրիստոսի և քրիստոնէական սուրբ Հաւատի Համար, ուստի իւր ամենակարող զօրութիւնով պաշտպանում էր և մխիթարում էր նորան: Գրիգոր Լուսաւորիչը այն սարսափելի Խոր—Վիրապում, ուր ուրիշ լանցաւորները չէին կարողանում ապրել անգամ Հինգ օր, Աստուածային խնամքով անվնաս և կենդանի մնաց ամբողջ տասն և Հինգ տարի: Նոյն Արտաշատ քաղաքումը բնակվող մի արի կին Հրեշտակի Հրամանով ծածուկ ձգում էր Գրիգոր Լուսաւորչի Համար Խոր—Վիրապի մէջ ամենայն օր մի փոքր Հաց:

Որովհետեւ Գրիգոր Լուսաւորիչը մեր Հոգեւոր Հայրն է, մեր եկեղեցու երկրորդ Հիմնադրողն է, մեր ազգի ամենամեծ բարերարն է, դուք պիտի սրտներումդ ուխտ Հաստատէք, որ երբ նորա բարեխօսութիւնով և Աստուծոյ օրհնութիւնով կը մեծանաք, անպատճառ գնաք և տեսնէք այն Խոր—Վիրապը, որի մէջ նա անցկացրեց տասն և Հինգ տարի ամենադառն նահատակութեամբ մեր սուրբ Հաւատի և եկեղեցու Համար, և որը կայ մինչև այժմ: Խոր—Վիրապի վերայ կայ շինած մի գեղեցիկ վանք, որի վանահայրը քաղցրը և եղբայրակոյն սիրով կրնդունէ և կը պատուէ ձեզ:

Բ

Այդ միջոցներին մեր սիրելի հայրենիքում—Հայաստանում պատահեցաւ մի անցք, որը երեւելի ազդեցութիւն և նշանակութիւն ունեցաւ իւր հետևանքներով մեր ազգային պատմութեան համար: Պէտք է ասել որ՝ Տրդատի ժամանակ քրիստոնեաները հալածանք և տանջանքէին կրում իւրեանց ճշմարիտ հաւատի համար կռապաշտներէից, ոչ միայն Հայաստանում, այլև ուրիշ շատ երկիրներում, մանաւանդ Հռոմում և հռովմէական կայսերութեան մէջ: Այսպիսի հալածանքներից ազատվելու համար քրիստոնեաները շատ անգամ փախչում էին մի տեղից միւս տեղ, մի երկրից միւս երկիր:

Հռոմ քաղաքում մի վանքի մէջ ճգնում էին մի քանի կոյսեր. սոցա մայրապետը կամ մեծը Գալիանէ կոյսն էր, իսկ ամենից երեւելին նոցա մէջ թէ իւր իշխանազն ծագումով և թէ զարմանալի գեղեցկութեամբ էր Հռիփսիմէ կոյսը: Դիոկղետիանոս կայսրը իմանալով Հռիփսիմէի սքանչելի գեղեցկութեան համբաւը՝ կամեցաւ նորան կին առնել իւրեան, բայց այս մաքրակրօն կոյսը կամենալով մինչև իւր մահը մնալ Քրիստոսի հաւատարիմ աղախին՝ միտք չունէր ընդունել կայսերուհու շքեղ փառքը, ուստի իւր մայրապետի և միւս կոյսերի հետ խորհելուց յետոյ, թողին ամենքը միասին իւրեանց վանքը և մի քանի սրբակրօն քահանաների հետ փախան ծածուկ կերպով Հռովմից: Երկարատև ճանապարհորդութիւններ անելուց յետոյ՝ այս փախտական կոյսերը վերջապէս հասան Հայաստանի սահմաններին և շարունակելով իւրեանց ճանապարհը՝ մօտեցան Վաղարշապատ մայրաքաղաքին, ուր նստում էր ինքն Տրդատ

Թագաւորը: Այստեղ քաղաքից դուրս այգիների հնձաններում ծածկվելով՝ ապրում էին նոքա ամենախեղճ կերպով:

Դիոկղետիանոսը լսելով Հռիփսիմէի փախուստը իւր ընկերների հետ և հարցափորձ անելով՝ իմանում է որ նոքա հասել են Հայաստանի սահմաններին, ուստի իսկոյն թուղթ է գրում իւր բարեկամ և սիրելի Տրդատին, խնդրելով որ՝ նա անպատճառ գտնել տայ Հռիփսիմէին և կամ իւրեան կին առնէ, կամ ուղարկէ Հռովմ: Տրդատի հրամանով սկսում են պտուել օտարական կոյսերը և վերջապէս գտնում են նոցա Վաղարշապատի այգիներում: Լսելով Հռիփսիմէի զարմանալի գեղեցկութեան համբաւը, Տրդատը կամենում է կին առնել նորան և հրամայում է տանել նորան իւր պալատը: Բայց ջերմեռանդ Հռիփսիմէն չէ համաձայնվում և մեծ հակառակութիւն է ցուցանում թէ ճանապարհին և թէ պալատում: Ո՛չինչ խրատ, ո՛չինչ համոզմունք, ո՛չինչ խնդիրք, ո՛չինչ խոստմունք թագաւորի կողմից չէին կարողանում լաղթել Հռիփսիմէին: Տրդատը պատվիրում է կանչել մայրապետը և հրամայում է նորան խրատելով համոզացնել Հռիփսիմէին, իսկ նա—Գալիանէ կոյսը—բարձր ձայնով յորդորում է Հռիփսիմէին չը կատարել թագաւորի ցանկութիւնը: Զայրացած Տրդատը, կատաղութեամբ բորբոքուած, հրամայում է չարչարել Հռիփսիմէ և Գալիանէ կոյսերը և վերջապէս նահատակելով սպանել նոցա: Շատ երկար կը լինէր պատմել ձեռք թէ՛ ինչ սարսափելի չարչարանքներ տվին սուրբ կոյսերին: Այլ կասեմ ձեզ, որ՝ բոլոր նահատակուածները՝ կոյսերը և նոցա հետ եղած քահանաները թուով 37 հոգի էին. առաջին օրը նահատակվեցան Հռիփսիմէն 33 ընկերներով, իսկ երկրորդ օրը՝—Գալիանէն երկու ընկերներով: Հռիփսիմեանց և Գալիանեանց նահատակութիւնը կատարուեցաւ 301 թվին Փրկչի, հոկտեմբերի 25—ին և 26—ին: Աւելորդ չէ

որ իմանաք որ՝ մեր եկեղեցին այս սուրբ կոյսերի լիշատակը տօնում է զարնան վերջերում (Համարեա միշտ լուսնիս ամսին) եղիական պասից լետոյ առաջին կիւրակէի երկուշաբթի և երեքշաբթի օրը:

— Տրդատը նաստիկ յափշտակուած լինելով Հռիփսիմէի գեղեցկութիւնով, նորան սպանել տալուց լետոյ ընկաւ խորին տրտմութեան մէջ և սկսեց ցնորվիլ: Միքանի օրից լետոյ՝ կամենալով ցրուել իւր տխրութիւնը՝ նա մեծ Հանդէսով դնում էր որս անելու, բայց Աստուծոյ պատիժը եկաւ Հասաւ նորա վերայ և նա խելագարուեցաւ. նորա հետ միասին խելագարուեցան և շատերը նոցանից, որոնք օգնեցին և նահատակեցին սուրբ կոյսերը: Այս խելագարվածները վալընի գաղանների պէս կատաղած թափառում էին անտառների մէջ և լեռների վերայ և խածոտում էին միմեանց կամ իւրեանց մարմինը:

Տրդատի քոյր Խոսրովիդուխտը, որը մի պարկեշտ անձն էր, աստուածալին տեսիլքի մէջ իմացաւ հրեշտակից որ՝ խելագար թագաւորին և միւս ընկերներին չկայ փրկութիւն և բժշկութիւն ուրիշ տեղից, բայց միայն Խոր—Վիրապի մէջ եղած կենդանի նահատակից: Երբ Խոսրովիդուխտը պատմեց իւր տեսիլքը ուրիշներին, ոչ ոք չը հաւատաց նորան, այլ կարծեցին թէ նա ևս խելագարվել է, որովհետեւ ամենևին չէր կարելի հաւատալ որ՝ այնքան տարի մի մարդ կենդանի մնար սարսափելի Խոր—Վիրապում: Բայց երբ տեսիլքը կրկնուեցաւ միքանի անգամ, այն ժամանակ Օտա նախարարը հրաման ստացաւ գնալ Արտաշատ և հանել նորան Վիրապից, եթէ կենդանի է: Օտան բազմաթիւ մարդիկներով պատած՝ հաստ պարան իջացրեց Վիրապի մէջ և ձայն տուեց: Ս. Գրիգորը շարժեց պարանը և նորա ծայրը իւր մէջքի վերայ կապելով՝ հանեցին նորան սարսափելի Վիրապից:

Փառձ և բորբոսած Հագուստը, երկար և սպիտակ մազերը գլխի և մօրուքի, սևացած և նիհարացած երեսը սարսափեցրին բոլոր տեսնողները և շարժեցին նոցա կարեկցութիւնը և աչքի արտասուքը: Շուտով լուացին և մաքրեցին նորան և պատուական հանգերձներով զարդարած մեծ պատուով տարան Վաղարշապատ: Այս պատահեցաւ նոյնպէս 301 թ. վերջերում:

Լսելով Ս. Գրիգորի կենդանութեան զարմանալի լուրը և իմանալով նորա զաւուստը, բոլոր նախարարները մեծ հանգէսով ընդառաջ գնացին նորան. խելագարուած Տրդատը և նորա ընկերները նոյնպէս շտապեցին ընդառաջ: Նախարարները և ժողովուրդը սկսեցին բարձր ձայնով ներողութիւն և թողութիւն խնդրել Ս. Գրիգորից, աղաչելով որ՝ շուտով բժշկէ խելագարուածները: Ջերմեռանդ աղօթելուց և խելագարուածները զգաստացնելուց լետոյ, Ս. Գրիգորը շտապեց ժողովել սուրբ նահատակ կոյսերի մարմինները, որոնք իննը օր և գիշեր մնացել էին բոլորովին անվնաս և անփոյտ: Այնուհետև սկսեց նա քարոզել ամենեցուն զըղջալ մեղքերի համար, քաւել և ապաշխարել և այնպէս հեռացնել Աստուծոյ բարկութիւնը և վերստին արժանանալ նորա ողորմութեան: Պատուիրելով նոցա ծովով, պասով և աղօթքով պարապել, ամբողջ 66 օր քարոզում էր նա Աստուածալին բանը աշխարհի ստեղծագործութիւնից սկսած մինչև Քրիստոսի մարգանալը, նորա քարոզութիւնները և հրաշագործութիւնները, չարչարանքը և մահը, յարութիւնը և համբարձումը, առաքեալների գնալը զանազան աշխարհներ, Թադէոսի և Բարդուղիմէոսի Հայաստան գալը, Աբգարի մկրտութիւնը և այլն:

Այդ միջոցներին Ս. Գրիգորը երեք վկայարան շինեց Ս. Հռիփսիմեանց նահատակված տեղերում, որոնք լետոյ

կոչուեցան Հռիփսիմէ, Գալիանէ և Շողակաթ վանքեր. միևնոյն ժամանակ նա պարսպով պատեց այն տեղը, որը հրաշալի տեսիլքով ցոյց տուեց նորան հրեշտակը և սրի վերայ յետոյ շինեց նա այն հուշակաւոր տաճարը, որը կոչուեցաւ Էջմիածին: Այս բոլոր շինութեանց մասնակցում էին Տրդատը և նորա ընտանիքը, պալատականները, նախարարները և ժողովուրդը, ոչ միայն այլ և այլ պարագաներով, այլ անձնական աշխատութեամբ, կրելով քարեր, հող, ջուր և այլն:

Կամենալով բոլոր Հայաստանի մէջ հալածել և ցրվել հեթանոսութեան խաւարը և սիւռել քրիստոնէական վարդապետութեան լոյսը, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը սկսեց շրջել զանազան գաւառներում, քարոզել Աւետարանը և քանդել կուռքերի մեհանները (աղօթարանները) կանգնացնելով նոցա տեղ վրկութեան խաչը: Տեսնելով որ բաւականին պատրաստուեցաւ ժողովուրդը քրիստոնէութիւն ընդունելու համար, սուրբ Գրիգորը առաջարկեց Տրդատին և ժողովրդին ընտրել մի արժանաւոր մարդ իւրեանց համար հովիւ և առաջնորդ, որը կարողանայ մկրտել նոցա: Թագաւորը ժողովեց բոլոր նախարարները, գաւառապետները և միասին խորհրդակցելով՝ վճռեցին նոյն ինքն կենդանի նահատակը կարգել իւրեանց հովիւ և առաջնորդ: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը համեստութեամբ հրաժարուեցաւ այդպիսի բարձր պատուից, բայց երբ թագաւորը և ժողովուրդը շատ խնդրեցին՝ համաձայնեցաւ:

Հայաստանի մէջ քրիստոնէական հաւատը, հաստատած Թագէոս և Բարդուղիմէոս առաքեալների քարոզութեամբ, թէպէտ փոքր առ փոքր նուազում էր մինչև սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչը, բայց բոլորովին չէր վերջացել: Շատ տեղերում, ինչպէս Կեսարիա քաղաքում, որը մի ժամանակ կազմում էր մեր ընդարձակ Հայրենիքի մի մասը, քրիստոնէու-

թիւնը կար անխափան և այստեղ Թագէոս առաքեալի աշակերտ Թէոփիլոս եպիսկոպոսից լետոյ շարունակաբար լաջորդում էին զանազան եպիսկոպոսներ միմեանց: Գրիգոր Լուսաւորիչը, որը մեծացած էր Կեսարիայում, շատ լաւ գիտէր այդ, ուստի հարկաւոր համարեց գնալ այն տեղ և նորա եպիսկոպոսից—իբրև Թագէոս առաքեալի անընդհատ լաջորդից—ստանալ իւր ձեռնադրութիւնը: Ուրեմն բոլորովին սխալ է այն կարծիքը, որով միջանի մարդիկ կամեցել էին մի ժամանակ հաստատել թէ՛իբր Հայոց ազգը ստացել է իւր հաւատը յունաց ազգից և թէ՛ հայոց եկեղեցին է մի ճիւղ յունաց եկեղեցու: Ընդհակառակը՝ հայոց եկեղեցին է անդրանիկ քրիստոնէական առաքելահաստատ եկեղեցի, ինչպէս այժմ ընդունում են և Լուսաւորում ազգերը:

Տրդատ թագաւորը մեծ և շքեղ հանդէսով ճանապարհ ձգեց սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչը: Նա նստած էր արքունական ոսկիապատ կառքի մէջ սպիտակ ջորիներով լծած, բազմաթիւ նախարարները և թիկնապահները ուղեկցում էին նորան: Ճանապարհին ամենայն տեղ մեծ ընդունելութիւն էր գտնում նա և մեծ ուրախութիւն էր պատճառում ժողովրդին: Կեսարիայի Ղևոնդ եպիսկոպոսը, որին Տրդատը ուղարկել էր թանկագին ընծաներ և նամակ բոլոր անցքերի նկարագրութեամբ, մեծ պատուով և յարգանքով ընդունեց սուրբ Գրիգորը: Նա իսկոյն ժողով դումարեց եպիսկոպոսներից և սուրբ Գրիգորը ձեռնադրեցին Հայաստանի քահանայապետ:

Աւելի շքեղ և փառաւոր հանդէսով կատարուեցաւ Գրիգոր Լուսաւորիչի վերադառնալը. ժողովուրդը խուռն բազմութեամբ ամենայն տեղ ընդառաջ էր գնում և մեծ պատկառանքով շտապում էր համբուրել սուրբ հայրապետի օծեալ աջը: Վերադառնալիս (ինչպէս և Կեսարիա գնալիս),

Լուսաւորիչը ամենայն տեղ ճանապարհին քարոզում էր ժողովրդին, քանզում էր մեհեանները, հիմնարկում էր եկեղեցիներ և կարգում էր քահանաներ, իսկ մեհեանների կալուածները տալիս էր եկեղեցիներին: Վերագառնալիս հիմնարկած եկեղեցիների մէջ ամենից նշանաւորն է Տարօն գաւառի սուրբ Կարապետը, որը յետոյ կոչուեցաւ Գլակայ վանք և որը մինչև այժմ համարվում է երևելի ուխտատեղի, որովհետև այստեղ ամփոփեց նա Ղևոնդ եպիսկոպոսից ստացած սուրբ Յովհաննէս Մկրտչի նշխարներից մի մասը:

Լսելով սուրբ Գրիգորի գալուստը՝ Տրդատ Թագաւորը իւր բոլոր ընտանիքով, նախարարներով և բազմաթիւ զօրքով ընդառաջ գնաց նորան մինչև Բագրևանդ գաւառի Բագուան քաղաքը: Այստեղ սուրբ Գրիգորը դարձեալ սկսեց իւր քարոզութիւնը և պահով ու աղօթքով զբաղեցրուց ամենեցուն. յետոյ մեծ և շքեղ հանդէսով մկրտեց Եփրատ գետում Թագաւորը, Աշխէն Թագուհին և Խոսրովիգուխտը, նախարարները, զօրքը և անթիւ բազմութիւն ժողովրդեան: Եօթը օր շարունակում էր նա իւր օգնականներով ժողովրդի մկրտութիւնը, և բոլոր մկրտուածների թիւը հասաւ մինչև չորս միլիօնը, ինչպէս վկայում է ականատես պատմագիր Ագաթանգեղոսը: Տրդատի անունը մկրտութեան ժամանակ փոխեց սուրբ Գրիգորը և կոչեց նորան Յովհաննէս ի պատիւ Յովհաննէս Մկրտչի:

Նորահաւատ Թագաւորի և նախարարների հետ շքեղ հանդէսով վերագառնալով Վաղարշապոս, Ս. Գրիգորը սկսեց 303 թ. Փրկչի շինել մի մեծ և հոյակապ եկեղեցի այնտեղ, որը առաջ հրեշտակի ցուցմամբ սլարսլապատել էր, ինչպէս փոքր ինչ առաջ լիշեցի, և որը դարձաւ Հայաստանի մայր եկեղեցի կաթուղիկէ սուրբ Եջմիածին: Ուրեմն սուրբ

Եջմիածնի շինութիւնից մինչև այսօր անում է 1583 տարի: Այնուհետև Գրիգոր Լուսաւորիչը սկսեց մեծ բարեկարգութեամբ զարդարել Հայաստանեայց եկեղեցու կառավարութիւնը. նա շրջում էր բազմաթիւ գաւառներում, ամենայն տեղ մկրտում էր ժողովուրդը, շինում էր եկեղեցիներ, ձեռնադրում էր քահանաներ, հաստատում էր դպրոցներ, մանաւանդ քուրմերի (կապաշտների քահանաների) որդոց համար, որոշում էր եկեղեցիների և ուսումնարանների համար հողեր և կալուածներ, հոգեւորականների համար տասնորդ և այլ տեսակ արդիւնքներ պտուղներից, ցորենից և միւս բոյսերից: Վերջապէս բոլոր Հայաստանը բաժանեց նա միքանի գլխաւոր վիճակներ և ամենայն տեղ կարգեց առաջնորդ եպիսկոպոսներ և քորեպիսկոպոսներ: Եւ այսպէս տարածելով բոլոր Հայոց երկրի մէջ աւետարանի պայծառ և ճշմարիտ լոյսը՝ սուրբ Գրիգորը արժանապէս պատւեցաւ Լուսաւորիչ փառաւոր անունով, որը վայելում է նա մինչև այժմ բոլոր քրիստոնեայ ազգերի մէջ: Պէտք է աւելացնել որ՝ Գրիգոր Լուսաւորչին բոլոր գործերի մէջ օգնական և գործակից էր և ինքն Տրդատ—Յովհաննէս Թագաւորը, որը մինչև անգամ արքայական հրովարտակով արգելեց կապաշտութիւնը և հրամայեց բոլոր ազգին ընդունել անպատճառ քրիստոնէութիւնը:

Ամբողջ տասն և չորս տարի անխոնջ և քրտնաջան աշխատութեամբ՝ իբրեւ արթուն և անձնանուէր հովուապետ իւր սուրբ եկեղեցու և սիրելի ազգի՝ կառավարելով եկեղեցական գործերը, Գրիգոր Լուսաւորիչը սկսեց երբեմն երբեմն հեռանալ աշխարհից և ճգնել անապատ ու լեռնոտ տեղերում կամ առանձին և կամ այլ ճգնաւորների հետ: Շրջելով մէկ անապատից դէպի միւս անապատ, նա մի անգամ պատահմամբ հանդիպեցաւ Գարանդեաց գաւառի Սեպուհ

լերան վերայ սուրբ կոյս Մանէին, որը սուրբ Հռիփսիմեանց հետ միասին փախել էր Հռովմից և դալով Հայաստան ճրգնում էր այնտեղ մի այրի մէջ: Մանէ կոյսը ընկղմած էր ծանր տկարութեան մէջ և վախճանուեցաւ երեք օրից յետոյ. Գրիգոր Լուսաւորիչը թաղեց նորան և ինքն մնաց նորա այրի մէջ ճգնելու: Բայց չափազանց սիրելով իւր թագաւորը և ժողովուրդը՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը երբեմն երբեմն գնում էր Տրդատի մօտ և կամ շրջում էր գաւառներում: Թէպէտ թագաւորը և ժողովուրդը, մանաւանդ եպիսկոպոսները և քահանաները միշտ խնդրում էին նորանից չը հեռանալ, այլ միշտ մնալ նոցա մէջ, բայց երանելի Հայրապետը չէր համաձայնվում և դարձեալ վերադառնում էր իւր ճգնելու տեղը:

Մինչև այդ միջոցները դեռ ոչ ոք չը գիտէր թէ Գրիգոր Լուսաւորիչը որդիք ունի և ինքն էլ ոչ ոքին չէր յայտնում այդ: Բայց Արտաւազդ Մանգակունի նախարարը իմանալով իւր փեսայ Տաճատից, որը մի ժամանակ Կեսարիայումը ապրելով ծանօթ էր նորա կեանքի հանգամանքների հետ, թէ՛ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը ունի երկու որդիք՝ Վրթանէս և Արիստակէս, լալտեց այն թագաւորին: Տրդատը հրամայեց իսկոյն պտռել նոցա և արգարեւ գտան Վրթանէսը Կեսարիայում, իսկ Արիստակէսը մի անապատում, և հազիւ հազ կարողացան համոզել նոցա գնալ թագաւորի մօտ: Տրդատը շատ ուրախացաւ և մեծ պատուով ընդունեց նոցա և յետոյ նոցա հետ միասին գնաց պտռելու Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը. գտնելով նորան վերոյիշեալ Մանեայ այր ճգնարանում, թագաւորը խնդրեց նորանից կամ շարունակել իւր քահանայապետական գործունէութիւնը և կամ Արիստակէսին տալ եպիսկոպոսական աստիճան և կարգել իւր փոխանորդ: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը ընդունեց այս երկրորդ խնդիրքը՝ գնաց Վաղարշապատ և այնտեղ Արիստակէսը եպիսկոպոս ձեռնադրուի, որը նույնպէս սուրբ Հռիփսիմեանց ընկերութիւնից էր և գնացել էր Վրաստանի կողմերը: Այս կոյս քարոզիչը մարդիկ ուղարկեց Գրիգոր Լուսաւորիչի մօտ եւ լալտեց նորան Վրաց ազգի դարձը քրիստոնէութիւնը, իսկ նոցա Միհրան թագաւորը գեսպաններ ուղարկեց Տրդատի մօտ և խնդրեց նորանից եպիսկոպոսներ և քահանաներ իւր երկրում քրիստոնէութիւնը հաստատելու համար: Գրիգոր Լուսաւորիչը և Տրդատ թագաւորը շտապեցին կատարել այդպիսի բարի խնդիրը և իսկոյն ուղարկեցին եպիսկոպոսներ և քահանաներ, որք մկրտեցին Միհրանը և նորա ժողովուրդը և հաստատեցին Վրաստանում քրիստոնէական եկեղեցի:

Միևնոյն միջոցներում Յունաց եկեղեցում ծագեցաւ խռովութիւն և հերետիկոսական մոլար վարդապետութիւն սուրբ Երրորդութեան դէմ. այդ մոլորութեան քարոզիչն էր Աղէքսանդրիա քաղաքի սարկաւազ և յետոյ քահանայ Արիոսը: Յունաստանի Կոստանդին կայսրը շատ եպիսկոպոսների խնդիրքով եկեղեցական ժողով գումարեց Բիւթանիայի Նիկիա քաղաքում 325 թ. Փրկչի, Արիոսի սուտ և մոլար հերետիկոսութիւնը ջնջելու համար: Իհարկէ այս ժողովում հրաւիրուեցաւ և մեր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը, բայց փախչելով փառասիրութիւնից՝ ինքն չը գնաց, այլ ուղարկեց իւր որդի Արիստակէս եպիսկոպոսը: Նիկիոյ ժողովում հաւաքուեցան զանազան երկիրներից 318 հայրապետներ, որոնց մէջն էր և մեր Արիստակէս եպիսկոպոսը և միասին քննելով Արիո-

սի հերետիկոսութիւնը՝ ջրեց ալն և նզովեց նորան, հաստատելով քսան գլուխ կանոն և այն երեւելի աղօթքը, որ կոչվում է Հանգանակ հաւատոյ, կամ «Հաւատամք» և որը դուք վաղուց պէտք է որ բերան գիտենաք: Նիկիոյ ժողովը կոչվում է առաջին տիեզերական ժողով:

Երբ Արիստակէս եպիսկոպոսը վերադարձաւ Նիկիոյ ժողովից՝ բերելով իւր հետ նորա սահմանած քսան կանոնը և հաւատոյ հանգանակը, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը հայոց եպիսկոպոսներից եկեղեցական ժողով գումարեց Վաղարշապատում և քննելով ու համոզուելով հանգանակի ուղղափառութեան մէջ՝ ընդունեցին այն. ինքն Լուսաւորիչը աւելացրեց իւր կողմից Հանգանակի վերայ «Իսկ մենք փառաւորեցուք» աղօթքը, որը միշտ կարդացվում է մեր եկեղեցում Հաւատամքից յետոյ:

Այսուհետեւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը բոլորովին առանձնացաւ և ճգնում էր առաջ Տարօն գաւառի Գլակայ կամ Ս. Կարապետ վանքում, իսկ յետոյ Դարանաղեաց Մանեայ չարի մէջ, և աւելի չերեցաւ ոչ ոքին, ուր և հրեշտակային առաքինութեամբ պարապելով անդադար աղօթքով և սաղմոսասացութեամբ կնքեց իւր արդար կեանքը մօտ 332 թուին Փրկչի: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը ապրեցաւ մօտ 74 տարի, ամբողջ 30 տարի քրտնաջան աշխատութեամբ կատարեց նա իւր առաքելական գործը՝ պարգեւելով Հայոց ազգին բոլորովին նոր կեանք թէ հոգեւոր ու թէ մարմնաւոր: Նորա մարմինը գտան հովիւները և չիմանալով թէ ով է նա՝ թաղեցին իւր տեղում՝ քարակոյտ գիւղելով գերեզմանի վերայ: Շատ ժամանակներից յետոյ մի Գառնիկ անունով ճգնաւոր գտաւ Աստուածային ազդարարութեամբ սուրբ Լուսաւորչու մարմինը նոյն տեղում և տարաւ ամփոփեց Թորգան գիւղում: Յետոյ բերին այս սուրբ մարմինը Վաղարշապատ և

դրին հայրապետական եկեղեցու մէջ (Եջմիածին), իսկ երբ հայրապետական աթոռը Դուին քաղաքը փոխադրուեցաւ, տարան այնտեղ: Բաւականին ժամանակից յետոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի հրաշագործ նշխարները սփռուեցան զանազան տեղերում, մինչեւ անգամ Կ. Պոլսում և Իտալիայում: Այժմ Ս. Եջմիածնում գտանվում է շատ սրբութեանց հետ միասին և սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչու սուրբ աջը, որի հրաշագործութիւնները և երկար ճանապարհորդութիւնները ունին իւրեանց առանձին ընդարձակ պատմութիւնը:

Ս. Գրիգորը ունի գրած շատ ճառեր, որք միասին կոչվում են Յաճախապատում և իբրեւ մի գիրք տպագրուած է վերջին ժամանակներս:

— Սիրելի զաւակներս, աւարտելով մեր բազմերախտ ընդհանուր հօր — Ս. Գրիգոր Լուսաւորչու պատմութիւնը, աղօթելով խնդրենք և աղաչենք նորանից որ՝ միշտ և հանապազ անպակաս անէ մեզանից իւր օրհնութիւնը և բարեխօս լինի Յիսուս Քրիստոսի առաջն պարգեւել իւր ձեռքով վերահաստատած և կենդանացրած Հայաստանեայց եկեղեցուն պայծառութիւն, հաստատութիւն և յաւիտենական յարատեւութիւն, և իւր հոգեբուխ քարոզութեամբ քրիստոնէական լուսով լուսաւորուած Հայոց ազգին երջանիկ օրեր:

Գ

Գրիգոր Լուսաւորչու մահից յետոյ կաթողիկոս ընտրուեցաւ իւր որդի Արիստակէսը, կամ ինչպէս ոմանք կոչում են Ռըստակէսը:

Արիստակէսը Լուսաւորչու երկրորդ որդին էր և ծնունեցաւ Կեսարիայում, ինչպէս ձեզ արդէն յայտնի է: Նորա ծննդից յետոյ Ս. Գրիգորը և իւր կին Մարիամը յօժար կամքով բաժանուեցան միմեանցից — Ս. Գրիգորը գնաց Հռովմ Տրդատի մօտ, իսկ Մարիամը մտաւ կանանց վանքը, տանելով իւր հետ և մի տարեկան Արիստակէսը (Վրթանէսը մնաց Կեսարիայում իւր դայեակի մօտ): Այստեղ Արիստակէսը մեծացաւ կրթութիւն ստանալով առաքինի, վանական և Աստուածապաշտ կեանքի մէջ: Մանուկ Արիստակէսը այն աստիճան սիրեց Աստուածը, սուրբ հաւատը և վանական կեանքը որ՝ գնաց Նիկիոմաքոս անունով ճգնաւորի մօտ և եղաւ կրօնաւոր: Յետոյ նա այնտեղից ևս հեռացաւ և գնալով մի անապատ՝ սկսեց ճգնել շատ խիստ կերպով: Այդ իսկ ժամանակն էր որ Տրդատ թագաւորը, ինչպէս արդէն պատմեցի, իմանալով թէ Գրիգոր Լուսաւորիչը որդիք ունի, մարդիկ ուղարկեց նոցա գտնելու համար: Երբ Արիստակէսը գրտան անապատում, նա չէր կամենում գնալ թագաւորի մօտ փախչելով փառքից, և թագաւորի մարդիկը մեծ գժուարութիւնով հաճեցրին նորան:

Տրդատը մեծ պատուով և ուրախութեամբ ընդունեց Արիստակէսը և Վրթանէսը և շուտով տարաւ նոցա Ս. Գրի

գոր Լ. մօտ՝ Գարանաղեաց Սեպուհ լեառը, ուր ճգնում էր նա Մանեայ այրումը: Թէ ինչպէս Լուսաւորիչը կատարեց այդ, թէ ինչպէս Արիստակէսը գնաց յետոյ իբրեւ եպիսկոպոս և Լուսաւորչու փոխանորդ՝ Նիկիոյ առաջին տիեզերական ժողովը, թէ ինչպէս բերեց նա այն՝ տեղից հաւատի Հանգանակը կամ Հաւատամքը և թէ ինչպէս նա դորանից յետոյ օգնում էր իւր հօրը և կառավարում էր Հայաստանեայց եկեղեցու գործերը, այդ բոլորը դուք արդէն գիտէք Լուսաւորչու պատմութիւնից: Այժմ միայն կաւելացնեմ, որ երբ Ս. Գր. Լուսաւորիչը բոլորովին առանձնացաւ, Արիստակէսը ընտրուեցաւ ընդհանուր Հայոց կաթողիկոս 332 թ. Փրկչի: Այնուհետեւ Արիստակէսը աւելի մեծ ջանքով սկսեց հովուել իւր ժողովուրդը, ամենայն տեսակ բարեկարգութիւններով զարգարեց Հայաստանեայց ուրբ եկեղեցին, ընտիր և արժանաւոր հոգեւորականներով մխիթարեց ժողովուրդը և իւր առաքինի ու սուրբ վարքով, իւր իմաստուն կառավարութիւնով ամենին սիրելի եղաւ և օրինակ: Նա անդադար շրջում էր զանազան գաւառներում, հարկաւոր տեղերում շինում էր վանքեր և եկեղեցիներ, ինչպէս օրինակ մի մեծ եկեղեցի շինեց Ծովագ աշխարհի (նահանգ) Խոզան գիւղաքաղաքում, և միշտ քարոզում էր ժողովրդին Քրիստոսի ճշմարիտ վարդապետութիւնը և առաքինութեան արժանաւորութիւնները:

— Բայց որովհետեւ քրիստոնէութիւնը դեռ չէր հաստատուել բոլորովին Հայաստանի մէջ, շատերը ժողովրդից և մանաւանդ նախարարներից շեղվում էին ուղիղ ճանապարհից և ճշտութեամբ չէին կատարում իւրեանց քրիստոնէական պարտաւորութիւնները: Արիստակէս կաթողիկոսը ամենայն խնամքով խրատում էր նոցա և աշխատում էր ուղղել, իսկ որոնք չէին կամենում ուղղուիլ՝ նոցա յանդիմանում էր

և նախատում էր իբրև սուսեր հոգևոր, ինչպէս կոչում է նորան Սովսէս Խորենացին: Այդ պատճառով շատերը թշնամացան սուրբ Հայրապետին, որոց մէջ էր և Զորրորդ Հայոց իշխանը Արքեղայոս անունով, որովհետև սորան աւելի մեծ խստութեամբ նախատում էր Արիստակէսը իւր վատ գործերի համար: Այս Արքեղայոսը չար միտք դրաւ իւր սրտի մէջ վնասել Հայրապետին, բայց ուղարկում էր յարմար միջոցին, և երբ Արիստակէսը գնաց Ծովաց գաւառը, Արքեղայոսը ճանապարհին յանկարծ յարձակուեց նորա վերայ և սպանեց նորան, իսկ ինքը փախաւ Կիլիկիայի կողմերը: Սուրբ նահատակի մօտ եղած մարդիկ և մանաւանդ նորա աշակերտները վերցրին նորա մարմինը և տարան եկեղեաց գաւառը և թաղեցին Թիլ աւանում: Այս Թիլը Տրդատը պարգևել էր Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին իբրև սեպհական կալուածք, և ինքըն Արիստակէսը շինել էր այստեղ իւր բնակութեան համար մի վանք, ուրև թաղուեցաւ:

—Արիստակէս Հայրապետը իւր հօր Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի առանձնանալուց յետոյ կաթողիկոսութիւն վարեց միայն եօթը տարի, այսինքն 332—ից մինչև 339 թ. Փրկչի, ապրելով մօտ 60 տարի, որովհետև ծնուեցաւ 280 թուին:

Պ

Արիստակէսի մահից յետոյ կաթողիկոս ընտրուեցաւ իւր եղբայր Վրթանէսը:

—Վրթանէսը նոյնպէս ծնուեցաւ Կեսարիայում: Երբ նորա հայրն ու մայրը, այսինքն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը և նորա կին Մարիամը միմեանցից բաժանուեցան և երբ Գրիգորը գնաց Հռովմ Տրդատի մօտ, իսկ Մարիամը մտաւ վանքը՝ տանելով իւր հետ մի տարեկան Արիստակէսը, Վրթանէսը մնաց Կեսարիայում իւր դայեակի մօտ, ինչպէս ասացի վերևը: Չափահաս դառնալով՝ Վրթանէսը ամուսնացաւ Կեսարիայում և ունեցաւ երկու որդի—Գրիգորիս և Յուսիկ անունով: Երբոր Տրդատ թագաւորը կանչեց իւր մօտ Վրթանէսը և Արիստակէսը, երկուսին ևս մեծ պատիւ և ընդունելութիւն ցուցեց, իսկ Արիստակէսի մահից յետոյ, ինչպէս ասացի, կաթողիկոս ընտրուեցաւ Վրթանէսը: Յայտնի չէ՝ սա երբ ստացաւ եպիսկոպոսական աստիճան—արդեօք իւր հօրէց, թէ եղբօրէց:

—Կաթողիկոս դառնալով՝ Վրթանէսը իւր հօրից և եղբօրից պակաս չէր թէ իւր առաքինի և բարեպաշտ վարքով և թէ մանաւանդ իւր ջերմեռանդութեամբ և փութաջանութեամբ, որով հովվում էր իւր հօտը, հաստատում էր եկեղեցիներ և պայծառացնում էր Հայաստանեայց եկեղեցին: Կամենալով աւելի հիմնաւոր բարեկարգութիւն տալ եկեղեցուն՝ Վրթանէս Հայրապետը քահանաներ ուղարկեց Երու-

սաղէմի Մակարիոս պատրիարքի մօտ և տեղեկութիւններ հարցրեց եկեղեցական խորհուրդներին, ծէսերի, պաշտամունքների և մանաւանդ եկեղեցական դասի բարեկարգութեան մասին: Մակարիոսը մեծ ուրախութեամբ և պատուով ընդունեց Հայոց ազգի հայրապետի այդպիսի առաջարկութիւնը, իսկոյն ժողովեց մի քանի եպիսկոպոսներ և նոցա հաւանութեամբ մի կանոնական թուղթ գրեց և ուղարկեց Վրթանէսին: Այդ թուղթը պարունակում էր իւր մէջ ինը կանոն, որք բացատրում են թէ որտեղ և ինչպէս և ո՛ւմ ձեռքով պիտի կատարուի մկրտութեան խորհուրդը և սուրբ պատարագը, ինչպէս պէտք է կառավարեն հոգևորականները և մանաւանդ եպիսկոպոսները իւրեանց ժողովուրդը և այլն: Այս կանոնները մնացել են մեր հին ձեռագիր կանոնագրքերի մէջ, որք կան շատ տեղերում և մանաւանդ մեր սուրբ Մայր Աթոռ Եջմիածնի երեւելի գրատան մէջ: Ստանալով այս կանոնները՝ ինքն Վրթանէսը մի քանի եպիսկոպոսների խորհրդակցութեամբ քննեց նոցա իմաստը և իւր կողմից ևս աւելացնելով մի քանի կարգեր եկեղեցու խորհուրդները ուղղութեամբ պահելու և կատարելու համար՝ բոլոր Հայոց եպիսկոպոսներին ուղարկեց նոցա պատճէնները՝ պատուիրելով միշտ առաջնորդ ունենալ այդ կանոնները և միակերպ կատարել ամենայն տեղ եկեղեցու սուրբ խորհուրդները:

Այդ միջոցին Հայաստանում հռչակուեցաւ Սուրբ Յակովբ Մծբնայ հայրապետը, որը մականուամբ կոչվում էր Զգօն (խելօք, իմաստուն): Սա Ս. Գր. Լուսաւորչու հօրաքրոջ, այսինքն Անակի քրոջ Խոսրովուհու որդին էր, ինչպէս աւանդում են ձառնութիւնները, Յայսմաւուրքը, Գրիգոր Նարեկացին և այլք: Սուրբ Յակովբը այնպիսի մեծ անուն ունէր որ՝ հրաւիրուեցաւ Նիկիայի առաջին տիեզերական ժողովը և խիստ շատ պատիւ վայելեց ժողովի միւս հայրապետներից: Վրթանէս

կաթողիկոսը՝ ցանկանալով տեսնել իւր ազգական սուրբ Յակովբը՝ հրաւիրական թուղթ ուղարկեց նորան, այլ և խնդրեց նորանից գրել հարկաւոր բացատրութիւններ հաւատի և ուրիշ եկեղեցական բաների վերայ: Այդ պատճառով Սուրբ Յակովբը շարադրեց 18 հատ ճառ սքանչելի վարդապետութեամբ և ուղարկեց Վրթանէսին, որը շատ հաւանելով նոցա՝ պատուիրեց իւր աշակերտներին որ նոքա սովորեն և ուրիշներին սովորացնեն այդ ճառերը: Սուրբ Յակովբն ճառերը կոչվում են Զգօնգիրք: Մեր եկեղեցին իւր սրբոց շարքում դասեց Սուրբ Յակովբը և լիշատակում է սորա անունը: Սորա մասունքները շատ տեղ տարածուեցան, իսկ աջը մինչև այժմ մնում է Եջմիածնի սրբութեանց մէջ:

— Թէպէտ Արիստակէսը և Վրթանէսը միշտ քարոզում էին ժողովրդին Սուրբ Աւետարանը և ճշմարիտ Աստուծոյ պատուիրանները, ամենայն ջանքով աշխատելով հիմնաւոր կերպով հաստատել Հայաստանի մէջ քրիստոնէութիւնը, բայց շատերը, մանաւանդ իշխաններից և նախարարներից, դեռ ևս աւելի պինդ չէին նոր հաւատի մէջ, դեռ ևս չէին թողել իւրեանց հին հեթանոսական սովորութիւնները, զոր օրինակ՝ տան մէջ հարճեր (միքանի կին) պահել և այլն: Տրդատ Թադաւորը, որը իբրև ճշմարիտ առաքեալ՝ մեծ փափազով աշխատում էր տարածել և հաստատել իւր ազգի մէջ քրիստոնէութիւնը, և որը այնպէս օգնում էր Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին և նորա որդոցը՝ շատ վշտանում էր տեսնելով այդպիսի վատութիւնները և միշտ լանգիմանում և խրատում էր մեղաւորները: Բայց նկատելով որ՝ ի զուր են կորչում իւր խօսքերը, ծերունի Տրդատը վշտացած և ձանձրացած, մանաւանդ թագաւորական ծանր պաշտօնը վարելուց, թողեց իւր գահը և թագը և գնաց առանձնացաւ Դարանաղեաց Սեպուհ սարի վերայ եղած Մանեայ այլը, ուր

ճգնում էր և վախճանուեցաւ Ս. Գր. Լուսաւորիչը, և ինքն
ևս սկսեց ճգնել այնտեղ: Նախարարները—ոմանք երկիրդից,
ոմանք ամօթից և ոմանք խղճմտանքից տանջուած—մեծ
քաղմութեամբ գնացին Տրդատի մօտ և խնդրեցին որ նա
վերադառնայ և շարունակէ իւր թագաւորութիւնը, խոստա-
նալով թողնել իւրեանց վատ գործքերը և ուղղուիլ բոլո-
րովին: Բայց Տրդատը լաւ իմանալով նոցա բնաւորութիւնը
և մտածելով աւելի իւր հոգու վերայ, չը համաձայնուեցաւ
կատարել նախարարների խնդիրքը: Նոցանից ոմանք՝ որչափ
զայրացած այդ պատճառով, այնչափ և առաւել ևս ցանկա-
նալով շուտով ազատվիլ Տրդատից՝ հեթանոսական դարձելի
քարբարոսութեամբ գործեցին սարսափելի դաւաճանութիւն,
թոյն տուին նորան, որով զրկեցին կեանքից արդար և Աս-
տուծոյ սիրելի մարգը: Տրդատը վախճանուեցաւ 341 թուին
Փրկչի՝ թագաւորելով մօտ 56 տարի և ապրելով մօտ 85 տա-
րի, և թաղուեցաւ Անի կամ Կամախ ամրոցում: Նորա մա-
հը մեծ վիշտ և տրտմութիւն պատճառեց Վրթանէսին և
ամբողջ ազգին: Մեր եկեղեցին արժանապէս դասեց նորան
իւր սրբոց շարքում և յիշատակում է նորա անունը Սուրբ
Պատարագի ժամանակ «Ա. ռ. ա. ք. Ե. Լ. ո. ց» կոչուած (թագաւո-
րաց հաւատացելոց սրբոց և այլն) յիշատակութեան մէջ:

Որովհետեւ Վրթանէսը Հայրապետական վստահութեամբ
սկսեց յանդիմանել և նախատել նախարարների տիրասպան
չարագործութիւնը, ուստի նոքա զայրացած կամեցան սպա-
նել և նորան: Եւ երբ Վրթանէսը գնաց Տարօն գաւառը Յով-
հաննէս Մկրտչի (Սուրբ Կարապետ) տօնը մեծ հանդէսով
կատարելու համար, ինչպէս կարգադրել էր և հաստատել էր

այս սովորութիւնը ինքն Ս. Գր. Լուսաւորիչը, չարամիտ
նախարարները մարդիկ ուղարկեցին Տարօնի (Մուշ) բնակիչ-
ների մօտ, յորդորելով որ՝ նոքա սպանեն իւրեանց Հայրա-
պետը, բայց այս չար խորհուրդը չը յաջողուեցաւ—Աստու-
ծոյ հրամանով և այն պատճառով՝ որ ոչ ոք չը համաձայն-
ուեցաւ թափել իւր սիրելի կաթողիկոսի անմեղ արիւնը:
Վրթանէսը անվնաս և անփորձ գնաց այն տեղից Եկեղեցաց
գաւառի Թիլ աւանը, որ էր նոցա հայրենական ժառանգու-
թեան կալուածքը և ուր թաղուած էր Արիստակէսի մար-
մինը նորա շինած վանքում:

—Տրդատի մահից յետոյ մեծ խռովութիւնք ծագեցան
Հայաստանում թագաւորական գահի համար: Սանատրուկ
իշխանը, ազգով Արշակունի և փոքր ինչ ազգական Տրդա-
տին, կուսակալ լինելով Փայտակարանի և Աղուանից կող-
մերի վերայ, ապստամբեցաւ և թագ գնելով իւր գլխին՝
կամեցաւ տիրել բոլոր Հայաստանին: Լսելով այս՝ Աղձնեաց
նահանգի մեծ իշխան Բակուր բգեշխը նոյնպէս ապստամ-
բեցաւ և կամենում էր ինքնագլուխ թագաւոր լինել իւր
աշխարհում: Բայց միւս աւելի խոհեմ և հաւատարիմ նա-
խարարները՝ գուշակելով այսպիսի խառնակութեան վատ հե-
տեանքները՝ կամեցան շուտով այս խռովութեան առաջը
փակել: Եւ որովհետեւ Վրթանէսը մեծ համարմունք և պա-
տիւ ունէր ժողովրդի կողմից և ազգային քաղաքական գոր-
ծերի մէջ՝ որչափ իբրեւ Լուսաւորչի որդի, նոյնչափ և իւր
անձնական արժանաւորութեան և ազգասիրական եռանդի
պատճառով, ուստի բարեմիտ նախարարները ժողովուեցան

նորա մօտ և խորհուրդ անելով որոշեցին Տրդատի հա-
րազատ որդին Խոսրովը թագաւոր նստացնել: Եւ որպէս զի ա-
պահով և աներկիւղ լինին Պարսից թագաւորից՝ որոշեցին
Յունաց Կոստանդ կայսեր (որը մեծ Կոստանդիանոսի որդին
էր) միջնորդութեամբ կատարել այս գործը, ուստի դեսպան-
ներ և թուղթ ուղարկեցին այս մասին կայսեր մօտ: Այդ
թղթի վերայ ամենից առաջ ձեռք քաշեց ինքն Վրթանէսը,
յետոյ եպիսկոպոսները և ապա Հայոց բոլոր նախարարները:
Եւ պէտք է ասել որ՝ այսպիսի մեծ մեծ գործերում առանց
մասնակցութեան և օգնութեան կաթողիկոսների և եպիս-
կոպոսների չէր կարելի մնալ, որովհետեւ թէ օտար տէրու-
թիւնները և թէ մանաւանդ ինքն Հայոց ազգը առանց նո-
ցա մասնակցութեան բռնած գործը անհաստատ և անվա-
ւէր էր համարում:

Կոստանդ կայսրը տեսնելով որ այդ գործի մէջ մեծ
օգուտ կայ իւր տէրութեան համար՝ մեծ ուրախութեամբ
և հաւանութեամբ ընդունեց Հայոց առաջարկութիւնը և
խսկոյն Հայաստան ուղարկեց իւր Անտիոքոս զօրապետը մեծ
զօրքով, թագաւորական ծիրանի և թագ Խոսրովի համար,
և մի թուղթ, որը սկսվում է այսպէս—«Օգոստոս ինքնա-
կալ կայսր Կոստանդոս Մեծիդ Վրթանէսի և քո բոլոր
հայրենակիցներին խնդալ...»: Այս խօսքերից երևում է թէ
հրապիսի մեծ պատիւ ունէր Վրթանէսը Յունաց կայսեր ա-
ռաջ և իբրեւ Հայոց կաթողիկոս:

Խոսրովը թագաւոր դառնալով՝ դժբախտաբար նման
չեղաւ իւր հօրը թէ զօրութեամբ, թէ հայրենասիրութեամբ
և թէ մանաւանդ հոգեկան յատկութիւններով: Սա անհոգ
և թուլասիրտ մարդ լինելով՝ չէր սիրում պատերազմներ,
աւշադրութիւն չէր դարձնում երկրի ներքին կառավարու-
թեան և բարեկարգութեան վերայ, այլ պարապում էր որ-

սորդութիւնով և այլ տեսակ զուարճութիւններով և զբո-
սանքներով: Խոսրով Բ. միայն իննը տարի թագաւորեց,
343—352 և վախճանուեցաւ 352 թ. Փրկչի:

Խոսրով Բ.—ի մահից յետոյ երկիւղ կրելով որ՝ դարձեալ
չը նորոգուի միքանի հզօր նախարարների ապստամբութիւն-
ները և երկրին մեծամեծ վնասներ պատճառող խռովու-
թիւնները՝ Վրթանէսը շտապով ժողովեց իւր մօտ բոլոր
նախարարները և զօրապետները, այլ և միքանի եպիսկոպոս-
ներ, և խորհուրդ անելով միասին՝ որոշեցին թագաւոր
նստացնել դարձեալ Յունաց կայսեր օգնականութեամբ Խոս-
րով Բ.—ի որդին Տիրանը: Գործին աւելի մեծ յաջողութիւն
տալու նպատակով ինքն Վրթանէսը յանձնառու եղաւ գնալ
Կ. Պօլիս կայսեր մօտ, տանելով իւր հետ և Տիրանը: Մեծ
հանգեսով, զօրքով և զօրապետներով, իշխաններով և նա-
խարարներով, ճանապարհ ընկաւ ազգասէր հայրապետը դէ-
պի Կ. Պօլիս և աւելի շքեղ և փառաւոր պատուով ըն-
դունուեցաւ Կոստանդ կայսեր կողմից: Կայսրը իսկոյն կա-
տարեց Վրթանէսի խնդիրն և մեծ ընծաներով ու կայսերա-
կան զօրքով վերադարձրեց նոցա:

—Տիրանը 353 թ. սկսեց թագաւորել Հայաստանի վե-
րայ, բայց սա տարաբախտաբար նմանեցաւ իւր հօրը, և մա-
նաւանդ սկսեց վարել անբարոյական կեանք, բայց ծածուկ
կերպով, որովհետեւ խիստ ակնածում էր և վախենում էր
Վրթանէսից:

—Վրթանէսը, այս երանելի և սուրբ հայրապետը, այս
արթուն և քրտնաջան հովիւր Հայաստանեայց Եկեղեցու,
այս ազգասէր և հզօր պաշտպանը Հայոց ազգի և նորա թա-
գաւորութեան, ամբողջ տասն և հինգ տարի վարելով կա-
թողիկոսական ծանր պաշտօնը և կենսամաշ լինելով խիստ
շատ գործերով, վերջապէս կնքեց իւր երկրաւոր կեանքը

355 թ., ապրելով 78 տարի: Իւր խնդրանօք նորա մարմինը
թաղեցին Դարանաղեաց գաւառի Թորդան գիւղում:

— Հայաստանեայց Ս. եկեղեցին միշտ երախտագէտ լի-
նելով դէպի իւր հովիւները և Հալրապետները և ճանաչե-
լով ու գնահատելով նոցա քրտնաջան վաստակները և առա-
քելական պարտաւորութեանց կատարումն, սրբոց կարգը
գասեց Ս. Արիստակէսը և Ս. Վրթանէսը և նոցա անունը
միշտ լիշովում է Սուրբ Պատարագի ժամանակ «Առաքելոց»
կոչուած (Առաջնորդացն մերոց և առաջին լուսաւորչացն
սրբոց) լիշատակութեան մէջ:

2002
11-17-02

4362

4229